

UOT 930.85

QƏDİM TÜRK ULULARINI ƏBƏDİLƏŞDİRƏN DAŞ HEYKƏLLƏR

Abbas Qadir oğlu Seyidov
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
abbas.seyidov@gmail.com

Açar sözlər: *Qədim türklər, daş heykəllər, skiflər, qıpçaqlar, Göytürk xaqanlığı*

Məqalədə Sibirin, Altayın, Tıvanın, Monqolustanın, Moldovanın, Azərbaycanın, Ukraynanın, Cənubi Koreyanın tarix-diyarşünaslıq muzeylərində qorunub saxlanılan daş heykəllərdən bəhs olunur. Qədim türklərin yaşadığı coğrafi regionda günümüə qədər gəlib çatan çoxsaylı monumental abidələr vardır. Bu heykəllərdən görünür ki, türklər 4-5 min il bundan əvvəldən başlayaraq tanınmış sərkərdələrə, tayfa başçılarına, cəmiyyətdə seçilən insanların məzarları üzərində kurqan düzəldər, orada ölən adamın daş heykəlini ucaldar, onun axirət dünyasını qeyd edərdilər. Bu heykəllər türk xalqlarının qədim incəsənətini və mədəniyyətini öyrənmək baxımından dəyərli mənbələrdir. Haqqında yazılan daş heykəllərin bir qismi müəllif tərəfindən adı çəkilən region və ölkələrdə fotoya alınıb.

КАМЕННЫЕ СТАТУИ, УВЕКОВЕЧИВШИЕ ПРЕДКОВ ДРЕВНИХ ТЮРКОВ

Аббас Сеидов

Ключевые слова: *Древние тюрки, каменные статуи, скифы, кипчаки, Гёк-тюркский каганат*

В статье рассказывается о каменных статуях, сохранившихся в историко-краеведческих музеях Азербайджана, Алтая, Молдавии, Монголии, Сибири, Тывы, Украины и Южной Кореи. До наших дней дошло множество памятников географического региона, где жили древние тюрки. Эти статуи свидетельствуют о том, что начиная с 4-5 тысяч лет тому назад, тюрки строили курганы над гробами полководцев, вождей племени, и других важных лиц, ставили ему статую, отмечали его потустороннюю жизнь. Эти статуи являются ценными

источниками для изучения древнего искусства и культуры тюркских народов. Часть упомянутых каменных статуй была сфотографирована автором в стране их нахождения.

STONE STATUES IMMORTALIZE ANCESTORS OF ANCIENT TURKIC

Abbas Seyidov

Key words: *Ancient Turkic, stone statues, Scythians, Kipchaks, Goey-Turkic Khaganate*

The article is about the preserved stone statues in local history museums of Azerbaijan, Altai, Moldova, Mongolia, Siberia, Tyva, Ukraine and South Korea. An abundant number of monuments survived at the geographical region the ancient Turks lived. These statues witness that starting from 4-5 thousand years ago, the Turks built tumuli over the graves of commanders, tribal leaders, and other important persons. There, they raised a statue to him, noted his otherworldly life. These statues are valuable sources for the study of ancient art and culture of the Turkic nations. Some of the mentioned stone statues were photographed by the author in their location.

Arxeoloji araşdırmaların nəticəsindən məlum olur ki, insan yarandığı və özünü dərk etdiyi gündən kortəbii şəkildə olsa da, müxtəlif sənət nümunələri yaratmışdır. Zaman-zaman belə yaradıcılıq işləri təkmilləşmiş, genişlənmiş və tarixin müəyyən mərhələsində sənətkarlıq həyatın ayrılmaz təsərrüfat sahəsinə çevrilmişdir.

Qədim türklərin yaşadığı coğrafi regionda günümüzdə qədər gəlib çatan çoxsaylı monumental abidələr vardır. Onlar daş stelalar üzərində ustalıqla oyularaq düzəldilmiş nadir görünüşlü heyvan təsvirləri, maral başlı daşlar və daş heykəllər, menhir və bəngüdaşlar (qədim türk ulularının müqəddəs sözlərinin əbədiləşdiyi yazılı daşlar) və sair sənət nümunələrindən ibarətdir. Bu monumental sənət əsərləri arasında qədim türklərə məxsus daş heykəllər xüsusi yer tutur. Bu məqalədə beş min illik bir tarixi mərhələdən – ilk tunc dövründən son orta əsrlərə qədər öz varlığını saxlayan daş heykəllərdən bəhs edəcəyik (Qeyd edək ki, İslam dininin köklü şəkildə yayıldığı ərazilərdə daş heykəllər tədricən aradan çıxmağa başlayır). Bu daş heykəllərin günümüzdə qədər mövcud olan yüzlərlə nümunəsi Sibirin, Altayın, Tıvanın, Monqolustanın, Moldovanın, Azərbaycanın, Ukraynanın, Cənubi Koreyanın çöllərində, adı çəkilən ölkələrin

tarix – diyarşünaslıq muzeylərində qorunub saxlanılır. Əvvəllər daş heykəllərin nə mənə daşdığı məlum olmasa da, XIX əsrin sonlarında-daha doğrusu 1893-cü ildə Orxon yazılarının oxunması bu məsələyə aydınlıq gətirmiş oldu. Yazılardan birində göstərilir ki, atam Xaqan öləndə heykəlini tikdik. Məqalədə haqqında yazılan daş heykəllərin (balbal) bir qismi müəllifin Sibir, Altay, Monqolustan, Tıva və Moldovada çəkdiyi fotosəkillərdən ibarətdir.

İlk tunc dövrünə aid daş heykəllər (bütələr) Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonu ərazisində - I Maxta qədim yaşayış yerinin e.ə.III minilliyə aid təbəqəsində 1988-ci ildə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir. Abidədə dairəvi planlı ibadətqah yerindən üç ədəd daş heykəl aşkar olunmuşdur. Kişi cinsinə mənsub olan bu daş heykəllərin hündürlüyü 87-95 sm-dir (şəkil 1). Onlar ibadətqahda bir cərgə boyunca düzülmüşdü [1, s.157, şəkil, 163].

Orta tunc dövründə bu cür daş heykəllərin sayı artmışdır. Dörd min il yaşı olan daş heykəlin (bütün) biri Naxçıvan yaxınlığında yerləşən II Kültəpə qədim yaşayış yerinin orta tunc dövrü təbəqəsindən aşkar olunmuşdur (şəkil 2). Bu sənətkarlıq nümunəsi hazırda Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinin eksponatları sırasında nümayiş olunur.

Eramızdan əvvəl II minilliyə aid daş heykəllərə Türkiyənin Hakkari bölgəsində də rast gəlinib (şəkil 3). Arxeoloq Veli Sevin qeyd edir ki, bu tapıntılar türklərin min illər bundan əvvəl Kiçik Asiyanın, Şərqi Anadolunun Hatay və Hakkari bölgələrinin, İran, Azərbaycan, Cənubi Qafqaz və Ön Asiyanın yerli sakinlərindən olmasını göstərir. Türkiyə tarixçisi Əkrəm Memişin uzun illər apardığı araşdırmadan sonra “Anadolu ərazisində e.ə.II minillikdə soyları Hürri tayfalarına söykənən bir türk krallığı mövcud olub” deməsi, nəhayət ki, arxeoloji qazıntılarla sübuta yetirildi [2].

Qədim türklərə məxsus daş heykəllərə inkişaf etmiş Dəmir (şəkil 4) və Antik dövrlərdə də rast gəlinir. Şamaxı rayonunun Çıraqlı kəndi ərazisindən tapılan Eramızdan əvvəl III - eramızın II əsrlərinə aid edilən daş heykəllər AMEA Azərbaycan Milli Tarix Muzeyində saxlanılır. Onlardan biri qadına məxsusdur. Heykəlin baş hissəsi qırılıb. Digər iki kişi heykəlinin əlləri qarın nahiyəsində dayanıb. Üçüncü heykəldə təsvir olunan döyüşçü sağ əli ilə qılıncın qəbzəsindən, sol əli isə qabından tutub (şəkil 5).

Moldovanın paytaxtı Kişinyov şəhərində Tarix Muzeyinin həyətində nümayiş olunan skif döyüşçüsünə məxsus daş heykəl maraqlıdır (şəkil 6). Butor kurqanından tapılan və e.ə.V-IV əsrlərə aid edilən bu heykəlin [3, s.32] boynunda mifə görə göydən əta olunan boyunduruq, sinəsinə tərəf uzanan sağ əlinin yuxarısında qab təsvir olunub. Döyüşçü sol əli ilə kəməmindən tutub. Kəmərin aşağı hissəsində qılıncın qəbzəsi görünür.

Ümumiyyətlə, e.ə.I minillikdən etibarən skif tayfaları Şərqdə Sakit okeandan qərbdə Şərqi Avropa düzlərinə qədər geniş bir ərazidə yayılmışdılar.

Onların etnik mənsubiyyəti çox zaman yanlış olaraq irandilli göstərilir. Lakin Herodot skif tayfalarının yeddi dildə danışmaları haqda məlumat verir. Araşdırmalar göstərir ki, skiflərin əksəriyyəti – xüsusən də “çar skiflər” türklərdir. Tədqiqatçı Z.H.Həsənov qeyd edir ki, Herodotun skiflərin adı ilə bağlı olan yazısı ruslar tərəfindən yanlış olaraq “skif” transkripsiyasında oxunmuşdur. Amma Herodotun yazdığı söz qədim yunan dilinin düzgün transkripsiyasında “kuz” və ya “quz” kimi oxunur ki, bu da “çar skiflər”in əslində “quzlar” oğuzlar (türklər) olduğunu göstərir. Manna dövləti yaranan zaman (e.ə.IX əsr) skiflərə qohum sayılan kimmerlərin bu ərazidə dövlət qurumları olmuşdur. Skiflər e.ə.VII əsrdə Azərbaycan ərazisində Sakasena adlı dövlət yaratmış, Manna və Midiya dövlətlərinin fəaliyyətlərində və regionun siyasi tarixində yaxından iştirak etmişlər [4, s.15-16].

Strabon İberiyanın dağlıq hissəsinin əhalisi barədə məlumat verərkən yazır ki, “...dağlıq hissədə sadə adamlar və döyüşçülər məskunlaşıb, onlar özlərinə qohum və qonşu olan skif və sarmatların adətləri ilə yaşayırlar. Hər hansı təhlükəli vəziyyət yarandıqda onlar həm öz aralarından, həm də skif və sarmatlar arasından on minlərlə döyüşçü çıxara bilirlər”. Burada həmçinin qeyd olunur ki, “Girkən (Kaspi) dənizinin şərq tərəfində skiflər və sarmatlar yaşayırlar” [5, c.480].

Bir məsələyə diqqət etməyi lazım bilirik. Bir sıra yabançı əsərlərdə göstərilir ki, Sakit okeandan Şərqi Avropa düzlərinə qədər bu ucsuz-bucaqsız çöllərdə eramızın ilk əsrlərinə qədər skiflər məskun idilər və onlar türk deyildilər. Amma birdən birə bu ucsuz-bucaqsız çöllərdə skiflər yoxa çıxdı, onların yerində bütün ərazi türklərlə doldu və bu gün də yaşamaqdadırlar. Absurd fikir deyilmə? Bu qədər skif hara yoxa çıxdı? Bəs bu qədər türk necə? Göylərdən endi? Bu ərazidə yaşayanlar həmin türklərin (skiflərin) davamçılarıdır ki, bu gün hər biri özünün mənsub olduğu adla tanınır.

Digər bir mülahizəyə görə, e.ə.II-I və eramızın ilk əsrlərində Azərbaycan ərazisinə axın edən Hun tayfalarının çoxluğu burada əhalinin tədricən türkləşməsinə gətirib çıxardı. Və ya alban tayfaları türkləşməyə məruz qaldılar və s. Necə olur ki, 400 il sasanilər, bir o qədər də ərəb işğalında qalan xalqı, farslaşdırmaq, ərəbləşdirmək mümkün olmur, amma 100-200 il ərzində gələn hun tayfaları buradakıları türkləşdirirlər? Daha bu köhnə konsepsiyaların vaxtı keçib. Baxmayaraq ki, ərazinin əksər türk abidələri qeyri-türk xalqlar tərəfindən məhv edilib, dağıdılıb, yenə də xalq öz genetik mənsubiyyətini qoruyub saxlaya bilib. Bəzən digər məsələ üzərində dayananlar da olur. Guya ki, XI əsrdə səlcuq türklərinin gəlməsi nəticəsində burada yaşayan əhali türkləşməyə məruz qalıb. Sual oluna bilər: - necə məruz qalıb ki, ərazidə yaşayan qafqazdilli xalqlar – elə bu gün də qafqazdilli, irandilli xalqlar isə irandilli olaraq qalıblar?!. Sadəcə, demək olar ki, oğuz türklərinin gəlişindən sonra yerli - aborijen türk xalqının danışdığı türk dili gəlmə fars, ərəb dili ilə

eyni səviyyəyə qalxmağa başladı və bu da monqolların yürüşündən sonra bir qədər də təkmilləşdi.

Bu gün daş heykəllərə daha çox Mərkəzi Asiya, Monqolustan [6], Altay, Tıva [7] çöllərində rast gəlinir (şəkil 7). Onlar əsasən qranitdən oyularaq düzəldilib. Qumdaşı və əhəngdaşından olanlar da var. Onların hazırlanması üçün uzun daş və plitələr seçilmiş, daşların səthi diqqətlə kəsilmişdir. Bəzi heykəllərin üz və arxa tərəfləri səliqəsiz işlənib. Daş heykəllər adətən kişilərə mənsub olub – döyüşçülərə aiddir. Lakin az halda qadın heykəllərinə də rast gəlinir. Onların əksəriyyətində təsvir olunan döyüşçü sağ əli və ya hər iki əli müxtəlif formalı qab tutub. Onun belinə bağlanan kəmərdən xəncər və ya qılınc asılıb. Bəzi heykəllərin əynində geyindiği paltarın detalları da əks olunub. Söz yox ki, bu heykəllər əsasən xüsusi heykəltəraşlar tərəfindən hazırlanıb.

Mərkəzi Asiya və Cənubi Sibir çöllərini bəzəyən daş heykəllər daha çox Birinci (551-630-cu illər) və İkinci (687-742-ci illər) Göytürk [8, s.92-107], sonralar isə Uyğur (745-840-cı illər) və Qırğız (IX əsrin ortaları-XI əsr) xaqanlıqları dövründə daha geniş yayılıb. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, təkcə Rusiya Altayında 300-dən, Tıva Respublikasında 100-dən, Monqolustan ərazisində 600-dən artıq [7, c.6-7], Azərbaycanda 13, Türkmənistanda 61, Tacikistanda 26, Özbəkistanda 78, Xakasiyada 265, Qırğızıstanda 366, Qazaxıstanda 690 belə daş heykəl aşkar olunub. Qeyd edək ki, Monqolustanın paytaxtı Ulan-Bator şəhərində yerləşən Tarix Muzeyində saxlanılan daş heykəllərin bir neçəsinin üzərində Orxon-Yenisey əlifbası ilə türk dilində yazılar vardır (şəkil 8).

Ukraynanın cənubunda, Qara və Azov dənizləri hövzəsində sənətkarlıq baxımından daha çox diqqəti cəlb edən daş heykəllər qeydə alınıb. Polovetsk daş heykəlləri adlanan bu balballar qıpçaq türklərinə mənsub olub, eramızın XI-XII əsrlərinə aiddir. Bu gün onlara Zaporozje vilayətində, Dnepropetrovsk və Kiyev tarix muzeylərində, Xersonda, Luganskda, eləcə də digər ərazilərdə rast gəlmək olar. Bu yerlərdə qıpçaq türklərinə aid qəbir abidələri də qeydə alınıb. Qara dənizin şimal sahillərində, Xerson vilayətində Ukrayna arxeoloqlarının apardığı qazıntı işləri zamanı qədim türk (qıpçaq) döyüşçüsünün taxta qutuda məzarı aşkar edilib. Abidəni tədqiq edən arxeoloq Y.P.Qerşkoviç yazır ki, türklərə məxsus bu məzarda dəfn olunan döyüşçü həm də musiqiçi olub. Dəfn olunan döyüşçünün yanından silahlarla yanaşı, üç simli musiqi aləti – qobuz da aşkarlanıb (şəkil 9). Məzar XI əsrə aiddir. Qobuz musiqi alətinin bənzəri sonrakı dövrlərdə ukraynalılar arasında “qobzu” adı ilə tanınan simli alətə çevrilib [9, c.40-49].

Cənubi Koreyanın Cecu adasında da türk incəsənətinin incilərinə - daş balballara rast gəlinir (şəkil 10). Burada aşkarlanan daş heykəllər XIV əsrə aiddir. O dövrdə türk-monqol (tatar-monqol) qoşunları adanı işğal etmiş və burada türk incəsənətinin nümunələri yayılmışdır. Adanın müxtəlif yerlərindən

toplanmış daş heykəllər muzey parkında etnoqrafik nümunələr kimi sərgilənir. Adada toplanılan bu daş heykəllər "Haruban" adlanır. Onlar əvvəllər ibadət məqsədi daşısa da, indi adanın simvolu kimi turistlər üçün ən sevimli hədiyyəyə çevrilib. Amma monqollar bu daş heykəlləri "Turban" da adlandırırlar [6, s.246].

Göründüyü kimi qədim türklər 4000 - 5000 il bundan əvvəldən başlayaraq sayılan sərkərdələrinə, tayfa başçılarına, cəmiyyətdə seçilən insanların məzarları üzərində kurqan düzəldər, oraya ölənin adamın daş heykəlini tikər, onun axirət dünyasını qeyd edərtilər. Bundan əlavə, nəzərə almaq lazımdır ki, o dövrün kurqan və qəbirləri hələ qədim zamanlarda soyğunçular tərəfindən dəfələrlə yağmalanıb. Buna görə daş heykəllərin bir qismi qəbir avadanlığı ilə birlikdə dövrümüzə gəlib çatmayıb. Əgər yad əllər türk dünyasının bu nadir əsərlərinə uzanmış olmasaydı, bu gün onların sayı on minlərlə olardı. Bəzi kurqanların üzərinə qoyulan daş heykəllər müəyyən mənada bir növ bugünkü dəfn mərasimindən sonra qoyulan başdaşı rolunu oynamışdır. Çünki Xubilay xanın (1260-1294-cü illər) Çini işğalından sonra paytaxtı Pekinə köçürməsi (1264-cü il) və yaratdığı Yuan imperiyasının (1271-ci il) ərazisində vaxtilə saysız-hesabsız daş balbalın olması haqqında rəvayətlər dolaşmaqdadır. Bu daş heykəllər türk xalqlarının qədim incəsənətini və mədəniyyətini öyrənmək baxımından dəyərli mənbələrdir.

ƏDƏBİYYAT

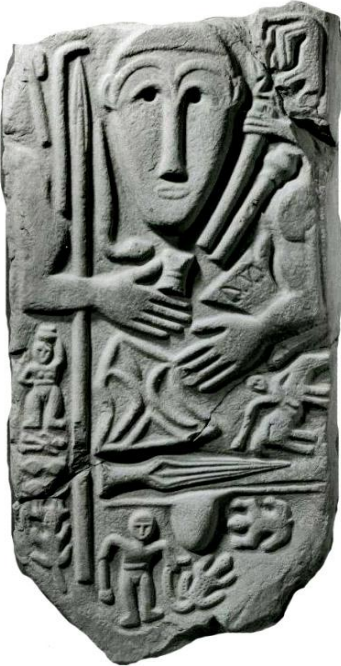
1. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Məmmədov S.M., Aşurov S.H. Qədim Şərur, Bakı: Nurlan, 2012, 466 s.
2. (<http://www.ttk.gov.tr/index.php?Page=Print&BasindaNo=375&Yer=Basinda>)
3. Seyidov A.Q. Avropada türk toplumu: Qaqauzlar. "Tarix, insan və cəmiyyət" jurnalı, № 2, 2016, s.28-35.
4. Həsənov Z.H. Çar skiflər (*Çar skiflərin və qədim oğuzların etno-diləyniləşdirilməsi*). Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2005, 480 s.
5. Страбон. География (*перевод, статья и комментарии Г.А.Стратановского*), Москва, 1994, Книга XI, Глава VI.
6. Nowgorodova E. Alte Kunst der Monqolei. E.A.Seemann Verlag, Leipzig, 1980, 280 p.
7. Кубарев В.Д., Кубарев Г.В. Каменные изваяния древних тюрков Южной Сибири. Новосибирск, Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2013, 79 стр.
8. Özdək Rəfik. Türkün Qızıl Kitabı. Birinci kitab, Bakı: Yazıçı, 1992, 184 s.
9. Гершкович Я.П., Наследие Коркута в Половецкой среде Северного Причерноморья. Киев, журн. «Археология», №1, 2011, с.40-49.

Şəkil 1. Maxta (e.ə.III minillik)

Şəkil 2. II Kultepe (e.ə.II minillik) Foto müəllifindir

Şəkil 3. Hakkari-Türkiyə
(e.ə.II minillik)

Şəkil 4.e.ə.VII-VI yüzilliklər

**Şəkil 5. Az.Tarixi Muzeyi (e.ə.III-
eramızın II əsri). Foto
müəllifindir**

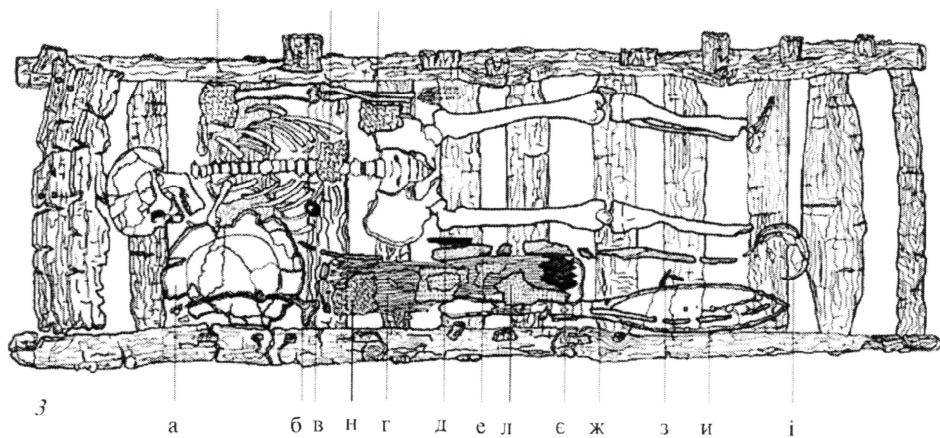
**Şəkil 6. MOLDOVA. Kişinyov
Tarix Muzeyi.(e.ə.V-IV əsrlər).
Foto müəllifindir**

**Şəkil 7. Altay. VII-XI əsrlər. Foto
müəllifindir**

**Şəkil 8. MONQOLUSTAN. Ulan-
Bator Tarix Muzeyi. VI əsr. Foto
müəllifindir**

Şəkil 9. Ukrayna. Qırçaq qəbri. XI əsr

Şəkil 10. Cənubi Koreya. XIV əsr